YOSHLARDAGI DEVIANT XULQ-ATVORNING KADRLAR SALOHIYATIGA TA’SIRI. IJTIMOIY-FALSAFIY TAHLIL

Jabborova Sabrina G‘olibjon qizi
Guliston davlat universiteti talabasi
Ilmiy rahbar: Temirova Nilufar Erkinovna

Annotatsiya: Mazkur maqolada yoshlardagi deviant xulq-atvorning kadrlar salohiyatiga ta’siri ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. E.Durkheim anomiya nazariyasi, R.Merton adaptatsiya modeli, T.Hirschi ijtimoiy nazorat nazariyasi va A.Bandura ijtimoiy o‘rganish nazariyasi metodologik asos sifatida qo‘llanilib, yoshlardagi deviant xulq-atvorning ildizlari, shakllari va kadrlar salohiyatiga zararli ta’siri ochib beriladi. O‘zbekiston sharoitidagi statistik ma’lumotlar tahlilga jalb etiladi. Maqolada deviant xulq-atvorning profilaktikasida ijtimoiy ish amaliyoti, mahalla instituti va ta’lim tizimining hamkorlikdagi roli asoslab ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: deviant xulq-atvor, kadrlar salohiyati, yoshlar, anomiya, ijtimoiy nazorat, ijtimoiy dezadaptatsiya, profilaktika, ijtimoiy ish, jamiyat barqarorligi, mahalla.

KIRISH. Jamiyat barqarorligini ta’minlashda kadrlar salohiyatini yuksaltirish O‘zbekiston Respublikasi milliy rivojlanish strategiyasining ustuvor yo‘nalishi sifatida belgilangan. Ushbu yo‘nalishda kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish, mutaxassislarning intellektual va ijodiy salohiyatini o‘stirish, shuningdek ularni ijtimoiy jihatdan sog‘lom va faol fuqarolar sifatida shakllantirish muhim o‘rin tutadi. Biroq ushbu ezgu maqsadga erishishda ko‘plab ijtimoiy to‘siqlar mavjud bo‘lib, ularning eng dolzarbi yoshlar o‘rtasida kuzatilayotgan deviant xulq-atvorning kuchayishidir. Deviant xulq-atvor — ijtimoiy me’yorlar, qadriyatlar va qoidalardan chetlashish — zamonaviy jamiyatning eng murakkab ijtimoiy hodisalaridan biri hisoblanadi. U nafaqat alohida shaxsning hayot yo‘lini barbod qiladi, balki jamiyatning umumiy intellektual va mehnat salohiyatini ham eroziyaga uchratadi. Giyohvandlik, alkogolizm, huquqbuzarlik, zo‘ravonlik va boshqa deviant xatti-harakatlar yosh avlodni jamiyat uchun zarur kadrlar sifatida shakllanishiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri to‘sqinlik qiladi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi statistikasi yoshlar o‘rtasida huquqbuzarliklar va deviant xatti-harakatlar sonining o‘sish tendensiyasini ko‘rsatmoqda. Qurbonboyeva va Ilhomov o‘z tadqiqotlarida deviant xulq-atvorning yoshlar orasida tez sur’atda tarqalayotganini va bu holat kadrlar tayyorlash sifatiga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatayotganini aniqlagan. Bu esa ushbu muammoni ijtimoiy-falsafiy jihatdan chuqur o‘rganish zaruriyatini tasdiqlaydi.

Mazkur maqolaning maqsadi yoshlardagi deviant xulq-atvorning ijtimoiy-falsafiy mohiyatini tahlil qilish, uning kadrlar salohiyatiga ta’sir mexanizmlarini ochib berish va profilaktika yo‘nalishlarini belgilashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun sotsiologik va falsafiy metodologiyadan foydalaniladi.

Durkheim anomiyasi: ijtimoiy me’yorlar buzilganda. Deviant xulq-atvorni sotsiologik jihatdan tushuntirishda Emil Durkheimning anomiya nazariyasi metodologik asosiy o‘rin tutadi. Durkheim (1897) o‘zining “Le Suicide” asarida jamiyatdagi me’yorlar tizimining buzilishi anomiya — shaxsni maqsadsizlik va ijtimoiy dezintegratsiya holatiga olib kelishini ko‘rsatadi. Anomiya sharoitida inson o‘zini jamiyatga bog‘lovchi me’yoriy iplar uziladi va u ijtimoiy jihatdan “erkin”, ya’ni me’yorlardan mustaqil holatga tushadi. Bu holat deviant xulq-atvorning eng qulay zaminini yaratadi.

Durkheim metodologiyasida muhim falsafiy xulosa mavjud: deviant xulq-atvor individual patologiya emas — u jamiyatning strukturaviy kasalligi. Me’yorlar buzilgan, qadriyatlar emirilgan, ijtimoiy aloqalar zaiflashgan jamiyatda deviantlik muqarrar ravishda kuchayadi. Zamonaviy O‘zbekistonda urbanizatsiya va globallashuv jarayonlari an’anaviy qadriyatlar tizimi bilan yangi hayot sharoitlari o‘rtasida keskin tafovut yaratmoqda. Bu normativ vakuum, ayniqsa o‘sib kelayotgan yoshlar uchun, deviant xulq-atvor xavfini sezilarli darajada oshirmoqda. Xojibekov va Qurbonboev tadqiqotlarida qishloqdan shaharga ko‘chib kelgan yoshlar orasida deviant xulq-atvor ko‘rsatkichlari shaharlik tengdoshlariga nisbatan ancha yuqori ekanligi empirik jihatdan aniqlangan.

Bu holat Durkheim anomiyasi nazariyasining O‘zbekiston sharoitida ham yuqori tushuntirish kuchiga ega ekanligini tasdiqlaydi: yangi muhitga moslasha olmagan, an’anaviy me’yorlardan uzilib qolgan yosh inson anomiya holatiga tushadi va deviant xulq-atvorga ko‘proq moyil bo‘ladi.

Merton adaptatsiya modeli: maqsad va imkoniyat ziddiyati. Robert Merton (1938) Durkheim anomiyasi nazariyasini yanada rivojlantirdi. Merton modelida jamiyat a’zolariga madaniy maqsadlar — muvaffaqiyat, boylik, ijtimoiy tan olinish va bu maqsadlarga erishishning institutsional vositalari — ta’lim, qonuniy mehnat taqdim etiladi. Deviantlik aynan shu ikki element o‘rtasidagi ziddiyatdan — maqsad bor, ammo uni qonuniy yo‘l bilan amalga oshirish imkoniyati yo‘q — paydo bo‘ladi. Merton besh turdagi ijtimoiy adaptatsiyani ajratadi. Bulardan kadrlar salohiyati uchun eng xavfli ikki tur “innovatsiya” qonunsiz yo‘l bilan maqsadga erishish, ya’ni jinoyatchilik va “chekinish” ikkalasidan ham voz kechish, ya’ni giyohvandlik va alkogolizm. Yuldashova tadqiqotida O‘zbekistonda iqtisodiy imkoniyatlardan mahrum bo‘lgan yoshlarning jinoiy guruhlar ta’siriga tushish ehtimoli 3-4 baravar yuqori ekanligi ko‘rsatilgan. Bu holat Merton modelining O‘zbekiston kontekstida ham amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi.

Hirschi: ijtimoiy nazorat zaiflashsa deviantlik kuchayadi. Travis Hirschi (1969) ijtimoiy nazorat nazariyasida deviantlikning sababi sifatida ijtimoiy bog‘liqlikning zaiflashuvini ko‘rsatadi. Hirschi nazariyasida ijtimoiy bog‘liqlik to‘rt elementdan iborat: aloqa — yaqin odamlarga hissiy bog‘liqlik; majburiyat — qonuniy faoliyatga sarmoya; ishtirok — ijtimoiy hayotda band bo‘lish; ishonch — ijtimoiy me’yorlarga e’tiqod. Bu to‘rt element o‘zaro mustahkam bo‘lganda, inson deviant xulq-atvorga o‘tishdan o‘z-o‘zidan tiyiladi. Qurbonboyeva va Ilhomov tadqiqotlarida O‘zbekistondagi deviant xulq-atvor ko‘rsatgan yoshlarning 70 foizdan ko‘prog‘i oilaviy aloqalari zaiflashgan, maktab yoki kasbga bog‘liqligi past, ijtimoiy faollikdan uzoqlashgan guruhga mansub ekanligi aniqlangan. Bu holat Hirschi nazariyasining to‘rt elementidan bir yoki bir nechtasi buzilganda deviantlik xavfi keskin oshishini to‘liq tasdiqlaydi.

Bandura: Deviantlik o‘rganiladi. Albert Bandura (1977) ijtimoiy o‘rganish nazariyasida deviant xulq-atvorning kuzatish, taqlid va ijtimoiy mustahkamlash orqali tarqalishini empirik jihatdan isbotlaydi. Bandura nazariyasiga ko‘ra, yosh inson deviant xulq-atvorni “o‘rganadi” — muhitidagi namunaviy shaxslarning xatti-harakatlarini kuzatadi, taqlid qiladi va bu xatti-harakatlar ijtimoiy muhit tomonidan “mukofotlanganda” (e’tibor, obro‘, moddiy foyda) mustahkamlanadi.

Bu nazariya kadrlar salohiyati kontekstida muhim amaliy xulosa beradi: deviant xulq-atvor ijtimoiy “yuqumli” hodisa. Bitta deviant a’zo butun jamoani, sinf yoki kursni, hatto mehnat jamoasini ta’sir ostiga olishi mumkin. Shu sababli deviant xulq-atvorning oldini olish — bu faqat individual muammo emas, balki butun muhitni sog‘lomlashtirish masalasidir.

Giyohvandlik va alkogolizm: salohiyatning to‘liq yo‘qolishi. Giyohvandlik va alkogolizm deviant xulq-atvorning kadrlar salohiyatiga eng to‘g‘ridan-to‘g‘ri va eng og‘ir zarar yetkazuvchi shakllari hisoblanadi. Merton modelida bu hodisalar “chekinish”) tipiga kiradi: yosh inson jamiyat taqdim etayotgan ham maqsad, ham vositadan voz kechib, kimyoviy moddalar orqali sun’iy farovonlik holatiga qochadi. Bu holat nafaqat shaxsning, balki uning oilasi va atrofidagilarning ham hayotini barbod qiladi. Giyohvandlik va alkogolizm kadrlar salohiyatiga uch yo‘nalishda zarar yetkazadi: birinchidan, intellektual salohiyatni — miyaning kognitiv funksiyalarini buzish orqali; ikkinchidan, jismoniy salohiyatni — immunitet, organ funksiyalari va umumiy sog‘liqni zaiflash orqali; uchinchidan, ijtimoiy salohiyatni — oilaviy munosabatlar, kasbiy aloqalar va ijtimoiy obro‘ni yo‘q qilish orqali. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi statistikasiga ko‘ra, narkotik moddalarga oid jinoyatlar yoshlar huquqbuzarliklari ichida sezilarli o‘rinni egallaydi.

Jinoyatchilik va huquqbuzarlik: kadrni jamiyatdan uzib qo‘yish. Yoshlar jinoyatchiligi deviant xulq-atvorning ikkinchi muhim shakli bo‘lib, kadrlar salohiyatiga o‘ziga xos tarzda zarar yetkazadi: huquqbuzarlik sodir etgan yosh inson sud jarayonlari, jazo muassasalari va ijtimoiy tamg‘a orqali me’yoriy hayotdan uzoq vaqt chetlashtirilib qoladi. Bu davr mobaynida u ta’lim olish, kasb egallash va kasbiy ko‘nikmalar rivojlantirish imkoniyatidan mahrum bo‘ladi. Merton “innovatsiya” modeli nuqtai nazaridan yoshlar jinoyatchiligi ko‘pincha qonuniy imkoniyatlardan mahrum bo‘lgan, ammo maqsadlari o‘zgarmagan yoshlarda kuzatiladi. Bandura nazariyasi esa jinoiy muhitning “o‘rgatuvchi” ta’sirini ko‘rsatadi: jinoiy guruhda bo‘lgan yosh inson yanada

murakkab jinoiy xatti-harakatlarni o‘rganib, “ixtisoslashib” boraveradi. Natijada jamiyat ushbu yoshning butun hayot davomidagi potensial salohiyatidan mahrum bo‘ladi — bu kadrlar salohiyatiga yetkaziladigan eng og‘ir zarardır.

Maktab va kasbiy muhitdan chetlashish: ko‘rinmas deviantlik. Deviant xulq-atvorning kadrlar salohiyatiga ta’siri nuqtai nazaridan ayniqsa xavfli, ammo ko‘pincha e’tibordan chetda qoladigan shakl — maktab va kasbiy muhitdan ko‘ngilsiz chetlashish. Bu holat qonunni rasmiy buzmasdan ham ro‘y beradi: yosh inson maktabga boradi, ammo darsga diqqat qaratmaydi; ishga keladi, ammo haqiqiy mas’uliyat bilan ishlamaydi. Hirschi nazariyasida bu “majburiyat” va “ishtirok” elementlarining zaiflashuvi deviantlikning yumshoq, ammo keng tarqalgan ko‘rinishidir. Durkheim anomiyasi nuqtai nazaridan esa bu holat me’yoriy vakuumning bevosita oqibati: o‘z faoliyatida ma’no va yo‘nalish ko‘rmaydigan yosh inson sekin-asta ijtimoiy hayotdan chekinib, passivlik va befarqlik holatiga tushadi. Bu holat kadrlar salohiyati uchun ham bevosita zarar pasaygan unumdorlik, sifatsiz kasbiy chiqim va bilvosita zarar jamiyatda ishlab chiqaruvchi kuch o‘rnida iste’mol qiluvchi kuchga aylanish ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Shaxs darajasida. Deviant xulq-atvor birinchi navbatda shaxsning o‘z salohiyatini to‘liq rivojlantirish va namoyon qilish imkoniyatini yo‘q qiladi. Giyohvandlik intellektual va jismoniy salohiyatni buzsa, jinoyatchilik ijtimoiy salohiyatni va kasbiy rivojlanish imkoniyatini tugatadi. Passiv deviantlik esa shaxsning o‘z-o‘ziga bo‘lgan ishonchini, kasbiy motivatsiyasini va hayotiy maqsadlarini yo‘q qiladi. Frankl (1959) logoterapiya nazariyasida ta’kidlaganidek, hayotning ma’nosini yo‘qotgan inson o‘z salohiyatining faqat ulushini namoyon qila oladi qolganini esa “ekzistensial vakuum” yutib ketadi.

Oila va jamoa darajasida. Deviant xulq-atvorli shaxs atrofidagi kishilarga ham jiddiy ta’sir o‘tkazadi. Oilada psixologik muhit buziladi, farzandlar noto‘g‘ri xulq-atvor namunasini o‘rganadi, iqtisodiy va hissiy resurslar sarflanadi. Bandura (1977) ta’kidlaganidek, deviant xulq-atvor jamoada “yuqumli” ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Maktab, universitet yoki ish jamoasida deviant a’zo boshqalarning e’tiborini ham buzishi, ijodiy va intellektual muhitni zararlantirishiga olib kelishi mumkin.

Jamiyat va davlat darajasida. Deviant xulq-atvorning jamiyatga yetkazadigan iqtisodiy va ijtimoiy narxi nihoyatda yuqori. Jinoyatchilikka qarshi kurash, sud-huquq tizimi, qamoqxonalar va reabilitatsiya markazlari davlat byudjetidan katta mablag‘ talab qiladi. Ammo bundan ham muhimi deviant xulq-atvor orqali jamiyat o‘zining eng asosiy resursi inson salohiyatidan mahrum bo‘ladi. Jamiyat barqarorligi esa aynan ushbu salohiyatga tayanadi. Shu sababli yoshlar deviantligini profilaktika qilish — bu nafaqat ijtimoiy muammo, balki milliy taraqqiyot strategiyasining ajralmas qismidir.

Ijtimoiy ish amaliyoti — asosiy vosita. Deviant xulq-atvorni profilaktika qilishda ijtimoiy ish amaliyoti hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ijtimoiy ish mohiyatan shaxs va jamiyat o‘rtasidagi uzilgan aloqani tiklashga Hirschi ta’rifidagi ijtimoiy bog‘liqlikning to‘rt elementini mustahkamlashga — qaratilgan kasbiy faoliyat. Ijtimoiy ish mutaxassislari deviant xulq-atvorga moyil yoshlarni erta aniqlash, ularning muammolari sabablarini tashxislash va maqsadli yordam ko‘rsatish imkoniyatiga ega. Ijtimoiy ishning uch darajali profilaktika modeli deviant xulq-atvorga nisbatan samarali qo‘llanilishi mumkin: birlamchi profilaktika barcha yoshlar uchun ijtimoiy ko‘nikmalar va qadriyatlarni shakllantirish; ikkilamchi profilaktika xavf ostidagi guruhlar bilan maqsadli ishlash; uchinchi darajali profilaktika allaqachon deviant xulq-atvor namoyon bo‘lgan shaxslarga reabilitatsiya ko‘rsatish. Har uch bosqichda kasbiy ta’lim, oilaviy yordam va mahalla hamkorligini birlashtirib olib borish yuqori samaradorlikni ta’minlaydi.

Mahalla instituti: O‘zbekistonning noyob resursi. O‘zbekistonda mahalla instituti deviant xulq-atvorning profilaktikasida noyob milliy resurs hisoblanadi. Durkheim tili bilan aytganda, mahalla — “mexanik hamjihatlik”ning, ya’ni umumiy qadriyatlar va o‘zaro mas’uliyat asosidagi birlikning hali tirik namunasi. Bu G‘arb individualistik jamiyatida yo‘qolgan, ammo O‘zbekistonda saqlanib qolgan muhim ijtimoiy kapital. Mahalla faollari orqali deviant xulq-atvorga moyil yoshlarni erta bosqichda aniqlash, ularning oilalari bilan ishlash va “Inson” ijtimoiy xizmatlar markazlari bilan hamkorlikda kompleks yordam ko‘rsatish mumkin. Xojibekov va Qurbonboev

tadqiqotlarida mahalla asosidagi profilaktika dasturlari yoshlar deviantligini sezilarli darajada kamaytirishi mumkinligi ko‘rsatilgan. Bu esa mahalla institutini profilaktika tizimining markaziga qo‘yish zarurligini tasdiqlaydi.

Ta’lim tizimida deviantlikka qarshi muhit. Maktab va oliy ta’lim muassasalari deviant xulq-atvorning profilaktikasida eng muhim darajadan birini egallaydi. Hirschi nazariyasining “ishtirok” elementi yoshni ta’lim va ijtimoiy faoliyatga jalb qilish deviant xulq-atvorga qarshi eng kuchli himoya omili sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli ta’lim muassasalarida yoshlarning faol ishtirokini ta’minlaydigan ijtimoiy-madaniy, sport va ijodiy dasturlar kadrlar salohiyatini mustahkamlashning muhim vositasiga aylanadi.

Bundan tashqari, ta’lim tizimida ijtimoiy-hissiy o‘rganish dasturlarini joriy etish o‘z hissiyotlarini boshqarish, empatiya, nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish ko‘nikmalarini shakllantirish — yoshlarni deviant xulq-atvorga moyillikdan himoyalashning uzoq muddatli va samarali strategiyasidir. Yuldashova tadqiqotida bunday dasturlar amalga oshirilgan ta’lim muassasalarida deviant xulq-atvor ko‘rsatkichlari sezilarli darajada past ekanligi aniqlangan.

Yoshlardagi deviant xulq-atvor — kadrlar salohiyatiga bevosita va sistemali zarar yetkazuvchi ijtimoiy-falsafiy muammodir. Durkheim anomiyasi jamiyatdagi normativ inqirozni, Merton modeli maqsad va imkoniyat o‘rtasidagi ziddiyatni, Hirschi nazariyasi ijtimoiy bog‘liqlikning zaiflashuvini, Bandura esa deviant xulq-atvorning o‘rganilish mexanizmini ochib beradi. Bu to‘rt nazariy asos birgalikda yoshlar deviantligining keng va chuqur tushuntirishini beradi. Giyohvandlik, alkogolizm, jinoyatchilik va passiv chetlashish, deviant xulq-atvorning turli shakllari — shaxs, oila va jamiyat darajasida kadrlar salohiyatini eroziyaga uchratmoqda. Jamiyat barqarorligini ta’minlash uchun ushbu muammoni strategik darajada hal etish zarur. Ijtimoiy ish amaliyoti, mahalla instituti va ta’lim tizimining uyg‘un hamkorligiga asoslangan kompleks profilaktika tizimi O‘zbekiston sharoitida eng samarali yondashuv hisoblanadi.

Kadrlar salohiyatini yuksaltirish — bu faqat kasb-hunar ko‘nikmalarini o‘stirish emas. Bu avvalo yoshlarni sog‘lom ijtimoiy muhitda voyaga yetkazish, ularning ijtimoiy bog‘liqligini mustahkamlash va deviant xulq-atvorga olib keluvchi strukturaviy omillarni bartaraf etish demakdir. Aynan shu yo‘l orqali O‘zbekiston jamiyat barqarorligini ta’minlaydigan yuqori salohiyatli kadrlarni shakllantira oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Durkheim E. Suicide: A Study in Sociology. — Glencoe: Free Press, 1897/1951.
2. Merton R.K. Social Structure and Anomie // American Sociological Review. — 1938. — Vol. 3. — №5. — P. 672–682.
3. Hirschi T. Causes of Delinquency. — Berkeley: University of California Press, 1969.
4. Bandura A. Social Learning Theory. — Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977.
5. Frankl V. Man’s Search for Meaning. — New York: Beacon Press, 1959.
6. Xojibekov R., Qurbonboev S. Kasbiy muhitda ijtimoiy izolyatsiya va unumdorlikka ta’siri // Central Asian Journal of Academic Research (CAJAR). — 2025. — №2.
7. Yuldashova M. Zamonaviy O‘zbekistonda yolg‘izlik hodisasi: ijtimoiy-falsafiy tahlil. — Toshkent: Fan, 2026.
8. Qurbonboyeva N., Ilhomov J. Yoshlar o‘rtasida begonalashuv va uning ijtimoiy oqibatlari // O‘zbekiston ijtimoiy fanlari jurnali. — 2024. — №4. — B. 45–53.
9. O‘zbekiston Respublikasi Oliy sudi statistik ma’lumotlari. — Toshkent, 2024.
10. Maslow A.H. A Theory of Human Motivation // Psychological Review. — 1943. — Vol. 50. — №4. — P. 370–396.